

ਜਿਸ ਉਮੀਦ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਤੇ
ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਉਪਜਾਈਆਂ

(ਛੁੱਟੀ ਆਏ ਕੈਪਟਨ ਢਿਲੋਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)

ਜਿਆਂ ਗਿਓਨੋ-ਦੀ ਮੂਲ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਰਚਨਾ
'The Man who Planted Trees'
ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ

ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : 1998

ਅਨੁਵਾਦਕ — ਪ੍ਰੇਮ ਅਵਤਾਰ ਰੈਣਾ
ਚਿਤਰਾਂਕਨ — ਦਲੀਪ ਚਿੰਚਾਲਕਰ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ — ਵਾਲੰਟਰੀ ਹੈਲਥ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਪੰਜਾਬ,
 ਐਸ. ਸੀ. ਐਫ 18 /1 ਸੈਕਟਰ 10-ਡੀ,
 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ - 160 011 ਫੋਨ 0172-743557

ਫੋਟੋ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ — ਮਾਸਟਰ ਗ੍ਰਾਫਿਕਸ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।
ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ — ਰਾਮਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੀਕਰ ਘੋਖਣ-ਪੜਤਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕਰ ਜਾਂਚਣਾ-ਪਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ)। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜਣਾ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖੇ ਬਗ਼ੈਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ।

ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿਚ, ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਸਾਲ ਭਰ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਛੁੱਟੀ ਸਮੇਂ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ (ਘੁਮੱਕੜੀ) ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ। ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਥੈਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਛਾਗਲ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਸੈਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ 'ਚੋਂ ਮੈਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਕੀ ਬੰਜਰ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪੀਲੇ ਧਤੂਰੇ ਦੀਆਂ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਥਾਂ ਸੁੱਕੀ ਘਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਉਗਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੀਰਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੰਨਾਟਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ, ਇਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਪਿੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਛੇ-ਸੱਤ ਮਕਾਨ ਸਨ, ਜੋ ਹੁਣ ਖੰਡਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਕੋਈ ਖੂਹ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਚਲ੍ਹਾ, ਸਰੋਤ ਬਗ਼ੈਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਭਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਨਾਲਾ ਵਖਾਲੀ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਹੁਣ ਸੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਥੇ ਹੀ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਮੇਰਾ ਪਾਣੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਗਲਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਟੁੱਟਾ ਮੰਦਰ ਵੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਥੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ।

ਜੂਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭੋਂ ਤਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਧੂੜ ਉਡਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਚਿਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਗਡੰਡੀ ਤੋਂ ਹੀ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਤਕ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਣੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਗਵਾ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁੱਕੀ ਭੋਂ ਵਿਚ ਉੱਗੀਆਂ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਨਾਟੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੂਰ ਇਕ ਕਾਲੀ ਜਿਹੀ ਪਰਛਾਈਂ ਦਿਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਇਹ ਬਿਰਛ ਜਿਹੇ ਵਾਂਗ ਜਾਪੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕੋਲ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਆਜੜੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਖਤ ਭੋਂ 'ਤੇ ਤੀਹ ਭੇਡਾਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ।

ਉਸ ਨੇ ਕੱਦੂ ਦੀ ਡੂੰਬੀ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਾਉਲੀ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ। ਏਨੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪੁਲੀਆਂ ਅਤੇ ਰੱਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੁਗਾੜ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਇੰਝ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਥੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸੁੰਨਸਾਨ ਬੰਜਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਕਾਇਦਾ ਇਕ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਛੱਤ ਨਾਲ ਹਵਾ ਟਕਰਾ ਕੇ ਸਾਂ-ਸਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਘਰ ਅੰਦਰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਥਾਂ-ਸਿਰ ਕਰੀਨੇ ਨਾਲ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜੇ-ਧੋਤੇ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਫਰਸ਼ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਸੀ। ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਕੁਹਾੜੀ ਪਈ ਸੀ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੱਠੀ ਅੱਗ ਉਤੇ ਪਤੀਲੀ ਵਿਚ ਖਿਚੜੀ ਰਿੱਝ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਏਨੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਉਤੇ ਟਾਕੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲੱਗੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਖਿਚੜੀ ਖੁਆਈ। ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਅਤੇ ਇਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ

ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 40 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਲ ਭਰ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ 15 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਛੁੱਟੀ ਸਮੇਂ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ (ਘੁਮੱਕੜੀ) ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ। ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਥੈਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਗਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਸੈਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਜੂਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭੋਂ ਤਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਧੂੜ ਉਡਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਨਾਟੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੂਰ ਸਾਰੇ ਇਕ ਕਾਲੀ ਜਿਹੀ ਪਰਛਾਈਂ ਦਿਸੀ।

ਸਿਗਰਟ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ । ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਜੱਤਲ ਕੁੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚੁੱਪਚਾਪ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ 'ਹਾਂ' ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਅਗਲਾ ਪਿੰਡ ਇਥੋਂ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਦਿਨ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਥੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਕਰ ਲੈਣ ਦਵਾਂ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੇ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ (ਠਾਹਰਾਂ) ਸਨ। ਉਹ ਕੱਚੇ ਪਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਲੱਕੜ ਤੋਂ ਕੋਇਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੋਇਲੇ ਦੇ ਧੰਦੇ ਕਾਰਨ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਿਰਛ ਕੱਟੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬੇਰਹਿਮ ਹਵਾ ਨੂੰ ਡੱਕਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਬਿਰਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ।

ਟਿੱਬਿਆਂ ਉਪਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਧੂੜ-ਭਰੀ ਹਨੇਰੀ ਨੱਚਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕੋਇਲੇ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਇਲੇ ਨੂੰ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੀਕਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਿਚ ਦੋ ਦਿਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦਲਾਲ ਜੋ ਪੈਸਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਖਰਚੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਰਜ਼, ਬੀਮਾਰੀ ਅਤੇ ਅਨ-ਉਪਜਾਊ

ਖਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਝੋਲਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਬੀਜ ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਉਲੱਦ ਦਿੱਤੇ। ਫੇਰ ਉਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪਰਖ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਬੀਜ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ-ਛਾਣ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਦਾ। ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਇਕ ਕਸ਼ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਛਾਣਣ ਵਿਚ ਉਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕੁਝ ਮਦਦ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਉਸ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਜਿਸ ਲਗਨ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ।

ਜ਼ਮੀਨ ਕਾਰਨ ਕੋਇਲੇ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਖਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਝੋਲਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਬੀਜ ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਉਲੱਦ ਦਿੱਤੇ। ਫੇਰ ਉਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪਰਖ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਬੀਜ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ-ਛਾਣ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਦਾ। ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਇਕ ਕਸ਼ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਛਾਣਣ ਵਿਚ ਉਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕੁਝ ਮਦਦ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਉਸ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਜਿਸ ਲਗਨ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੱਸ ਏਨੀ ਕੁ ਹੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ। ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਛਾਣਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਉਸ ਢੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸ ਦਸ ਦੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਢੇਰੀ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਘੋਖਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਸੌ ਚੰਗੇ ਬੀਜ

ਬੀਜ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਵੀ ਤਿੜਕਿਆ ਜਾਂ ਦਾਗੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਏਦਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੌ ਵਧੀਆ ਬੀਜ ਛਾਣ ਲਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥੈਲੀ 'ਚ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸੌਣ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਨਾ ਜਾਣੇ ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਆਰਾਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਇਸ ਹੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੁੱਝ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਅੱਗੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਮੱਚ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਜਾਨਣ ਨੂੰ ਉਤਸੁਕ ਸਾਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛਾਣੇ ਹੋਏ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਵਾੜ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਰਾਦ ਵੰਨੀ ਲੈ ਤੁਰਿਆ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੰਜ ਫੁਟ ਲੰਮੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸੱਬਲ (ਛੱੜ) ਸੀ। ਉਹ ਸੱਬਲ ਮੇਰੇ ਅੰਗੂਠੇ ਜਿੰਨੀ ਮੋਟੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਜਾੜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਚਰਾਦ ਹੇਠਾਂ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੱਤਲ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਮੇਰੇ ਵੰਨੀ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਸ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੇ ਝੁੰਜਲਾਏਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਏਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਾ ਵਿਖਾਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੁਰੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਉਂਜੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਸੌ ਗਜ਼ ਦੂਰ ਇਕ ਟਿੱਬੇ ਜਿਹੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸੱਬਲ(ਛੱੜ) ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟ ਕੇ ਇਕ ਟੋਇਆ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੇਸੀ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਭੋਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸ ਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸ਼ਾਮਲਾਟ ਸੀ, ਜਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕੌਣ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੌ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਬੀਜਿਆ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੁੜ ਰੁਝ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੋਣਾ ਏ, ਕਿਉਂਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜੀ-ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਹੀ ਗਈ। ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਬੀਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਹੀ ਫੁੱਟੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧੇ ਹੀ ਜੀਉਂਦੇ ਬਚਣਗੇ। ਅੱਧੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੂਹੇ ਕੁਤਰ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਘੱਟੋਂ ਘੱਟ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਬਿਰਫ਼ ਤਾਂ ਉਗਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਮਰ ਬਾਰੇ ਅਟਕਲਾਂ ਭਾਵ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਏਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਚਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਐਲਜ਼ੀਆਰਾਦ ਬੋਫੇ ਸੀ। ਕਦੀ, ਉਸ ਦੀ, ਤਰਾਈ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਚਾਣਚੱਕ ਉਸ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਸਦਮਾ ਪੁੱਜਾ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਇਕਾਂਤ-ਵਾਸ ਲਈ

ਆਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇਥੇ ਚਲਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਤ ਸੀ ਕਿ ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਬਿਨਾਂ ਭੋਂ ਭਾਵ ਜ਼ਮੀਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਇਸ ਖ਼ਰਾਬ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮਨ ਵਿਚ ਠਾਣ ਲਈ।

ਉਦੋਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਇਕ ਵੀਰਾਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਦਰਦ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਮਝ ਆਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਕੁਝ ਨਾ-ਸਮਝ ਵੀ ਸਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਸੋ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਗਲੇ ਤੀਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਲਾਏ ਗਏ ਇਹ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਬਿਰਫ਼ ਇਕ ਘਣੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਣਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਦਾ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਬਖਸ਼ੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਗਲੇ ਤੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਏਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਰਫ਼ ਲਾਏਗਾ ਕਿ ਇਹ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਬਿਰਫ਼ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਇਕ ਬੂੰਦ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਦਿਸਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਕੁਝ ਫਲਦਾਰ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਤਜਰਬੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਪੌਦਸ਼ਾਲਾ (ਨਰਸਰੀ) ਬਣਾਈ

ਸੀ। ਕੁਝ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਦੀ ਵਾੜ ਲਾ ਕੇ ਭੇਡਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੌਦੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧ-ਫੁੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਹੇਠਾਂ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਘਾਟੀ ਦੀ ਭੇਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਹਿਰਾਈ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਨਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਦਰੱਖਤ ਉਥੇ ਚੰਗੀ ਜੜ੍ਹ ਫੜਨਗੇ, ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1914 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਪੰਜ ਸਾਲ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੜਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਫੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਦਰੱਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਤਕ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਉੱਕਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੁਗਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਕੁਝ ਡਾਕ ਟਿਕਟ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿੱਕੇ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੌਕੀਆ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰੱਖਤ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਜੰਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਲੰਮੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਫੀ ਪੈਸਾ ਵੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਤੇ ਇਸੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਉਸੇ ਬੀਆਬਾਨ ਵੀਰਾਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹੁਲੀਏ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ ਉਸ ਉਜੜੇ ਖੰਡਰ ਬਣੇ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜਾ ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਦੂਰ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਇਕ ਹੁੰਦ ਜਿਹੀ ਛਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਹੁਣ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘਰ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਉਨੀ ਹੀ ਸਜੀਵ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦਰਖਤ ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।

ਮੈਂ ਬੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਮਰਦੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜਣਾ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣੀ। ਭਲਾ ਪੰਜਾਹ-ਸੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬੁੱਢਾ ਬਾਬਾ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਰ ਹੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨੌ-ਬਰ-ਨੌ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਚਾਰ ਭੇਡਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਸੌ ਛੱਤੇ ਵੀ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਭੇਡਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾ ਖਾ ਜਾਣ। ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰੀ ਆਇਆ ਕਿ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬੇਖਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬੀਜ ਬੀਜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

1910 ਵਿਚ ਲਾਏ ਦਰੱਖਤ ਹੁਣ ਏਨੇ ਉੱਚੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬੜੇ ਭਾਵ ਗਿਣਮੁਠੀਏ ਜਿਹੇ ਲੱਗਦੇ ਸਾਂ। ਹਰੇ ਲਸ਼ ਲਸ਼ ਕਰਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬੱਸ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ

ਬਿਆਬਾਨ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਦਾ ਸੁਪਣਾ

ਦਿਨ, ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਹਰੇ ਭਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਹਰੇ ਭਰੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਾਦੀ ਹੁਣ ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚੌੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੋ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਨਸਾਨ-ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆਦਿਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਭਰ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀ ਦੁਨੀਆ ਘੜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹਫ਼-ਦਫੜੀ, ਹਲਚਲ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਬੇਖਬਰ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਝੁਮਦੇ ਚੀਲ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਦਰੱਖਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਗਵਾਹ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਓਦਾਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਵਿਖਾਏ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਫਰੰਟ 'ਤੇ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਘਾਟੀ ਦੀ ਤਲਹਟੀ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਨਮੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਰਛਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਛਤਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਧੁੱਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਭੇਂ ਨੂੰ ਤਪਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੁਝ ਝਰਨਿਆਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਲਕਲ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਝਰਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦ ਤੋਂ ਸੁੱਕੇ ਪਏ ਸਨ। ਬਿਰਛ ਲੱਗਣ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਸਬੂਤ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਣੀ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲਿਆਂ ਕੰਢੇ ਹੀ ਵੱਸੇ ਹੋਣਗੇ।

ਹਵਾ ਵੀ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਫੈਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਗਣ ਨਾਲ ਨਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਘਾਹ ਉੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਬੀਜ, ਜੋ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਚਾਦਰ ਤਾਣੀ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ, ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗੇ ਸਨ। ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਸਮਾਨ ਨੂੰ ਤੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਤਬਦੀਲੀ ਏਨੀ ਧੀਮੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੋਈ ਸੀ

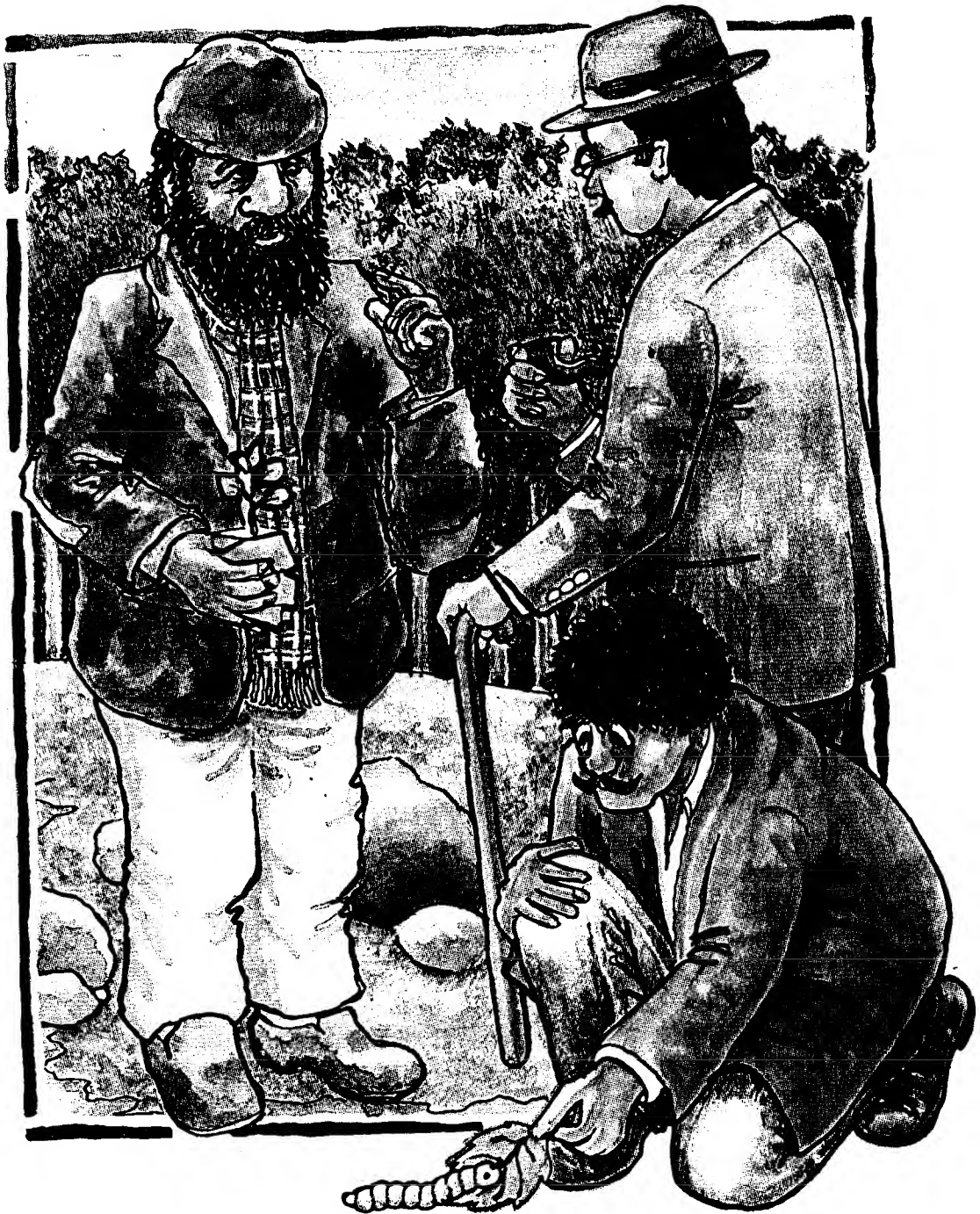
ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਖਰਗੋਸ਼ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਨਕ ਜਾਂ ਸੁਦਾਮਾ ਸਮਝ ਕੇ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤਦ ਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਆਜ਼ੜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੰਗਲ ਕਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਉਜਾੜ ਬੀਆਬਾਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਕਾਂਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਏਨੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਬੋਲਣਾ-ਚਾਲਣਾ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ।

1933 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ 'ਫ਼ਾਰੈਸਟ ਰੋਜ਼ਰ' ਭੁੱਲਿਆ-ਭਟਕਿਆ ਓਧਰ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਰੋਜ਼ਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਗਲ ਦੇ

ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੀੜੀ-ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਉਣ ਜਾਂ ਅੱਗ ਬਾਲਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਗ ਫੜ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਰੋਜ਼ਰ ਨੇ ਉਸ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਗਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਜ਼ੜੀ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਲਗਭਗ 12 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਕੁਝ ਚੀਲ(ਦਿਆਰ) ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਨੀ ਦੂਰ ਰੋਜ਼ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਉਸ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ।

1935 ਵਿਚ ਉਸ ਕੁਦਰਤੀ ਜੰਗਲ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰੀ ਟੋਲੀ ਵੀ ਉਥੇ ਆਈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਣ-ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੇਮਤਲਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਜ਼ੂਲ ਨਿਰਾਰਥਕ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ 'ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਣ ਖੇਤਰ' ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੱਕੜੀ ਤੋਂ ਕੋਇਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਥੰਦੇ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਸ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਸੁਹੱਪਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ

ਦਿਲ ਵੀ ਪਿਘਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਆਇਨੇ ਲਈ ਆਈ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਦਾ ਅਸਲ ਰਹੱਸ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਆਜ਼ੜੀ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ। ਇਹ ਥਾਂ ਮੁਆਇਨੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਭੱਗ ਦਸ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ।

ਉਹ ਅਫ਼ਸਰ ਐਵੇਂ-ਕੈਵੇਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਭਲੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਖਾਣਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਸਾਂ, ਉਹ ਅਸਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਖਾਧਾ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਘੰਟੇ ਉਸ ਖੂਬਸੂਰਤ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ।

ਜਿਸ ਪਾਸਿਉਂ ਅਸੀਂ ਆਏ ਸਾਂ, ਉਸ ਪਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਢਲਾਨਾਂ ਉਪਰ ਲੱਗੇ ਦਰੱਖਤ ਹੁਣ 20-25 ਫੁੱਟ ਉੱਚੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ 1913 ਵਿਚ ਇਹੋ ਜ਼ਮੀਨ ਬੰਜਰ ਅਤੇ ਬੇਜਾਨ ਸੀ। ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਹਵਾ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਸ ਆਜ਼ੜੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਿਹਤ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦੂਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੱਸ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਹੋਰ ਬਿਰਛ ਲਾਏਗਾ।

ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਜਾਂਚ ਕੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਸੁਝਾਅ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦੇਣ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਰੱਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਥੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।' ਕੋਈ ਘੰਟਾ ਕੁ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਬੰਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਦਰੱਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਤਰੀਕਾ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ।

ਉਸ ਅਫਸਰ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਜੰਗਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ। ਉਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਉਸ ਜੰਗਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਰੋਜ਼ਰ ਉਥੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਸਖ਼ਤ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕੋਇਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਰਗੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣ। 1939 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਰੁਕਾਵਟ ਆਈ। ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਲਈ ਲੱਕੜ ਦੇ ਸਲੀਪਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪਈ। ਉਸ ਕਾਰਨ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕਟਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਰੇਲ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬੇਨਾ ਦੂਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਤੀਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਦ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਿੰਗਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੰਗਲ ਦੀ ਕਟਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਭਿਣਕ ਤੀਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ, ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਲਗਭਗ 30 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਭਾਵ ਨਾਲ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਦਰੱਖਤ ਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੀ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਉੱਕਾ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਏਦਾਂ ਹੀ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੇਖੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜੂਨ 1945 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਲਗਭਗ ਛਿਆਸੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਥੇ ਕਾਫੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਬੀਆਬਾਨ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮੈਂ ਬੱਸ ਚੱਲਦੀ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ-ਪਛਾਣੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਹੀ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਬੱਸ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਘੁਮਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਲੈ ਗਈ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਕ ਬੋਰਡ ਉਪਰ ਉਸ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਵੇਖਿਆ ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੋ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਸਮੇਂ ਖੰਡਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੱਸ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵੰਨੀ ਪੈਦਲ ਹੀ ਚਲ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ 1913 ਵਿਚ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ 10-12 ਟੁੱਟੇ-ਫੁੱਟੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਹੀ ਜੀਅ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗਰਮੀ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਮਾਰੇ, ਮੰਦੇ ਹਾਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਆਦਿਮ ਯੁਗ ਦੇ ਜੰਗਲੀਆਂ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਉੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਮੌਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਪਰ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਭਿੰਨੀ ਭਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਸੀ। ਗਰਮ ਲੂ ਦੇ ਫਰਾਟਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਪੌਣ ਵਿਚ ਖੁਨਕ ਸੀ। ਇਕ ਬੰਨ੍ਹੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਉਦੋਂ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ, ਜਦ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਥੇ

ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਇਕ ਫਵਾਰਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਨਕ-ਚੰਪਾ ਦਾ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੂਟਾ ਲਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੂਟਾ ਕੋਈ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਏਗਾ। ਚੰਪਾ ਦਾ ਬੂਟਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮਾਰੂ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਹੁਣ ਮੁੜ ਕੇ ਫੇਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਰਤ ਆਈ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਆਸ ਜਾਗੀ ਹੈ। ਖੰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਪੰਜ ਘਰਾਂ ਦੀ ਮੁਰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੁਣ 28 ਜਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਲਿੰਬਿਆ ਪੋਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਫਲ ਤੇ ਫੁੱਲ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਗੋਂਦੇ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਸਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਲਉਕੀ (ਕੱਦੂ) ਅਤੇ ਸੇਮ ਦੀ ਵੇਲ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਅਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਹਰੇਕ ਜਣੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵੱਸਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰੇ।

ਜੰਗ ਹਾਲੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਮ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਹਾਲੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਢਲਾਨ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜੋਂ ਤੇ ਬਾਜ਼ਰੇ ਦੇ ਖੇਤ ਨਜ਼ਰੀ ਪਏ। ਸੁੱਕੀ ਪਈ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਨਮੀ ਵੱਧ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਹਰਿਆਲੀ ਉੱਗ ਆਈ ਸੀ। ਅੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਹਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 1913 ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮੈਨੂੰ ਖੰਡਰ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਸਨ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਖੇਤ ਲਹਿਲਹਾ ਸਹੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਨਾਲੇ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁੱਕ ਗਏ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਪਿਘਲੀ ਬਰਫ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਵਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਖਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪੁਚਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਕੋਲ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਛਾਂਦਾਰ ਝੰਡ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਮਹਿੰਗੀ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਮੰਗ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ ਉਪਰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਪਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਇਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ।

ਜਦ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ, ਤਦ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਉਸ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਰ ਵੱਧ ਤੇ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਸਬਕ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਨਸਾਨ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਵਰਗਾ ਪਰੋਪਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1947 ਵਿਚ ਉਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ
ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ
ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ
ਤੀਕਰ ਘੋਖਣ-ਪੜਤਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਉਸਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ
ਜਾਂਚਣਾ ਪਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜਣਾ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖੇ
ਬਗੈਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤੇ ਵਧੀਆ
ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ
ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ
ਤਸਵੀਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ।

